PALEO-KTUEEL

1

Auteursrechten voorbehouden
Copyright 1989, Biologisch-Archaeologisch Instituut, RUG
Druk- en bindwerk: Universiteitsdrukkerij, RUG
Foto omslag: J. Molema
Omslagontwerp: J.M. Smit

Delen van deze uitgave mogen in andere publicaties worden overgenomen mits zij van een duidelijke bronvermelding zijn voorzien
Inlichtingen: BAI, Poststraat 6, 9712 ER Groningen

ISBN 90 367 0186 4

PALEO-AKTUEEL

1

redactie

Mette Bierma
Jurjen M. Bos

Biologisch-Archaeologisch Instituut

Groningen, 1989

INHOUD

Inleiding 6

G.J. BARTSTRA
Het BAI op Java: verkenningen in het pleistoceen van Sangiran 7

A.M.P. KERSTEN
De epipaleolithische hoefdieren van Ksar 'Akil, Libanon 12

D. STAPERT
Een vindplaats van de Ahrensburg-traditie bij Oudehaske (Fr.) 16

H.A. GROENENDIJK & J.L. SMIT
Nieuwe Pekela: mesolithisch onderzoek op site-niveau in de Groninger Veenkoloniën 21

J.T. ZEILER
Archeozoölogisch onderzoek van de laat-neolithische vindplaats Kolhorn (N.-H.) 25

S. BOTTEMA, H. WOLDRING & W. VAN ZEIST
Op zoek naar de wilde stamvormen van domesticaten 31

S. BOTTEMA & H. WOLDRING
Laat-Quartaire vegetatiegeschiedenis van Noord- en Noordwest-Turkije 34

D.J. DE GROOT
Het hunebed D9 te Noordlo (Dr.) 36

P.B. KOOI, G. DELGER & K. KLAASSENS
Vlakgraven en grafheuvels op het Huidbergsveld bij Dalen (Dr.) 40

J.N. LANTING & A. UFKES
Klokbekervondsten bij Dalen (Dr.) 45

H.R. REINDERS
Het onderzoek van een huis in Hellenistisch Halos 48

O.H. HARSEMA
Het Drents Museum en de internationale archeologie in de vorige eeuw 54

J.W. BOERSMA & E. TAAYKE
Eenumerhoogte (gem. 't Zandt, Gr.) 60

J.W. BOERSMA & A. UFKES
Onderzoek Amsweer-Holeweg (gem. Delfzijl, Gr.) 62

P.B. KOOI, G. DELGER & K. KLAASSENS
Een verkennend onderzoek op de Westakkers te Dalen (Dr.) 64

D.C. BRINKHUIZEN
Een wervel van een zeldzame vissoort uit de Romeinse haven van Velsen 1 (N.-H.) 69

E. KNOL, E. KRAMER & G.J. DE LANGEN
De verkenning van het vroeg-middeleeuwse grafveld van Oosterbeintum (Fr.) 73

H.T. UYTTERSCHAUT
De menselijke skeletten uit Oosterbeintum (Fr.) 80

W. PRUMMEL
Het paardegraf en de hondegraven van Oosterbeintum (Fr.) 85

H.A. GROENENDIJK
Middeleeuwse veennederzettingen in Noordoost-Groningen 89

M. DEMBELA & J.D. VAN DER WAALS
Archeologisch onderzoek in de Binnendelta van de Niger 93

J. SCHONEVELD
De tweede fase van de opgraving Martinikerkhof Groningen (Gr.) 98

J. SCHELVIS
Mijten (Acari) op het Martinikerkhof te Groningen 103

J. MOLEMA
Het 'Ol Kerkhof' te Scheemda (Gr.); tussentijds verslag van een opgraving 107

K. ANDERSON & E. KRAMER
Onderzoek op het Dekema-terrein te Baard (gem. Littenseradiel, Fr.) 113

A. JAGER
Stadskastelen in Leeuwarden (Fr.) 118

P.B. KOOI, J.H. ZWIER EN J. MOLEMA
Een proefopgraving op het terrein van de voormalige havezate Entinge te Dwingeloo (Dr.) 121

P. BAKS
Weerdenbras, een laat-middeleeuwse versterking in de provincie Groningen 126

A.T. CLASON
Het vijfde internationale Theriologen-congres 131

F. SPIEKSMA & S. BOTTEMA
Pollenregen en pollenneerslag 134

INLEIDING

Paleo-aktueel, een nieuwe uitgave van het BAI, is geen jaarverslag, al hebben de beschreven activiteiten gemeen dat ze in 1989 hebben plaatsgevonden. Het is de bedoeling een eerste impressie te geven van een aantal onderzoeken door en vanuit het BAI, waarvan de definitieve publicatie nog wel even op zich zal kunnen laten wachten. Het geeft geen uitputtend overzicht van de onderzoeksactiviteiten van het instituut.

De redactie wil graag A.C. Bardet bedanken voor de correctie van de Engelse samenvattingen.

MIDDELEEUWSE VEENNEDERZETTINGEN IN NOORDOOST-GRONINGEN

H.A. Groenendijk

Het Dollardrandgebied: basis voor nieuw onderzoek

De kolonisatie van de veengebieden die grenzen aan de dekzandruggen en keileem-opduikingen in het Noordoost-Groninger Oldambt, heeft zich waarschijnlijk vanaf de 12e eeuw voltrokken. Een recente archeologische inventarisatie in het kader van de 'Herinrichting Oost-Groningen en de Gronings-Drentse Veenkoloniën' bracht er vooral sporen van laat-middeleeuwse bewoning aan het licht. Ze blijken veelal afkomstig te zijn uit veen. Terwijl het hedendaagse Oldambtster landschap vooral geassocieerd wordt met kleiafzettingen, werden in de middeleeuwen brede zones rondom de pleistocene opduikingen door hoogveen ingenomen. Onder de in de late middeleeuwen afgezette Dollardklei worden in de restanten van het hoogveen archeologische vondsten gedaan. Het betreft voornamelijk scherven van kogelpotten, gebruiksaardewerk uit de latere middeleeuwen dat met nederzettingen in verband gebracht mag worden. De vindplaatsen bevinden zich buiten de hoge ruggen waarop de huidige dorpen liggen en vertegenwoordigen de voorlopers daarvan (fig. 1). Het illustreert de verschuiving van de nederzettingen naar de hogere gronden die binnen bereik lagen, een proces dat al vóór het einde van de middeleeuwen inzette. Veel nederzettingen van het 'opstrektype' werden zo geleidelijk maar in hun geheel verplaatst, zowel in Noordoost-Groningen en het aangrenzende deel van Oost-Friesland alsook in Holland. De oorzaak ligt primair in de maaivelddaling van het in cultuur gebrachte hoogveen. Daardoor ontstonden problemen met de afwatering en dientengevolge schoven de economische zones binnen het nederzettingsareaal op. In het Dollardgebied traden bovendien stormvloeden op, die een complicerende factor in het opschuivingsproces vormen.

Gebleken is dat de Dollard in zijn uitloopgebied voornamelijk een conserverend kleidek achterliet en de veenondergrond maar weinig aantastte. In het Dollardrandgebied (de periferie van het door de Dollard vanaf de 13e eeuw overstroomde gebied) werd een middeleeuws landschap zo als het ware gefixeerd. De veenondergrond, met daarin nog allerlei sporen van de vroegere bewoners, is lang niet overal aangeploegd. In combinatie met een lage, natte ligging kan daarom van een goede conservering worden gesproken: een belangrijk pluspunt voor archeologisch onderzoek. Gericht bodemonderzoek, gebruikmakend van die typische conserveringssituatie, kan met name gegevens over de laatste fase van de veenoccupatie aan de dag leggen.

Ontwikkelingsgang van het onderzoek

Negentiende-eeuwse historieschrijvers hebben de teloorgang van nederzettingen in het voormalige veengebied van Noordoost-Groningen altijd in direct verband gebracht met de inbraken van de Dollard. De bodemkundige studie van De Smet (1961) over het Dollardgebied maakte echter duidelijk, dat in de interpretatie van de historische bronnen veel meer nuance moet worden aangebracht dan tot dusver geschiedde - vooral waar het de effecten van stormvloeden op de veenondergrond in het randgebied van de Dollard betreft. Studies naar middeleeuwse veenkolonisaties in vergelijkbare gebieden deden het besef door-

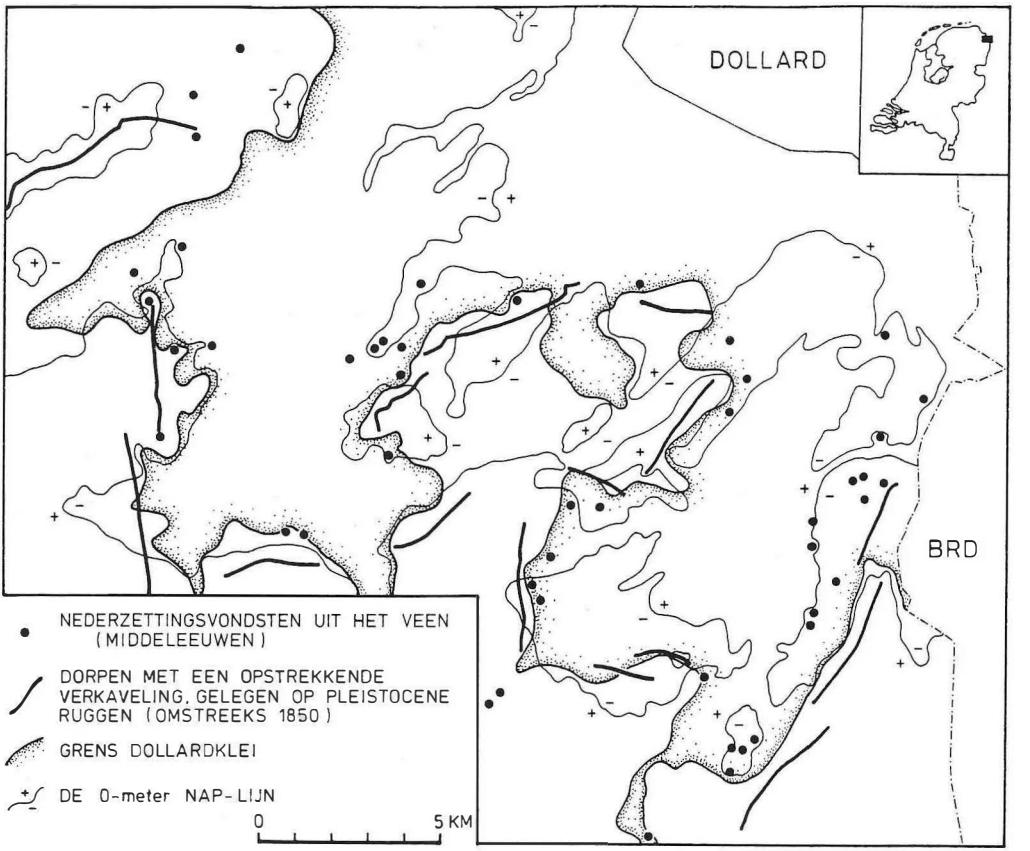

Fig. 1. Laat-middeleeuwse bewoningsresten in Noordoost-Groningen in relatie tot de pleistocene ruggen waarop de huidige nederzettingen liggen. De plaatskeuze lijkt van meer factoren afhankelijk te zijn geweest dan alleen de afstand tot deze ruggen (bewerkt naar De Smet, 1961 en Halbertsma, 1963).

doordringen, dat de maaivelddaling in de occupatiegebieden in de loop der eeuwen grote vormen moet hebben aangenomen (Borger, 1989). Wassermanns recente onderzoek naar de nederzettingsgeografie van dorpen met een opstrekkende verkaveling heeft de historisch-geografische kant van de zaak belangrijk verduidelijkt (Wassermann, 1985). Enkele nog lopende studies naar lokale aspecten van dit kolonisatietype langs de Dollardrand beogen hierin meer detail aan te brengen.

Het archeologische onderzoek in Noordoost-Groningen heeft met deze ontwikkelingen geen gelijke tred gehouden. Slechts incidenteel werden bedreigde objecten opgegraven. Halbertsma gaf een aanzet voor grootschaliger onderzoek met opgravingen van kerk- en kloosterterreinen in de veertiger en vroege vijftiger jaren. Maar dat had geen vervolg in die zin dat er een programmatische aanpak van bijvoorbeeld de middeleeuwse kolonisatie van het veen uit voortkwam.

De laatste jaren is het aantal archeologische vondsten ook in het Dollardgebied sterk toegenomen. Een ordening van het vondstmateriaal ontbreekt nog steeds. Vanuit vakgebieden die zich bezig houden met historische bronnen, worden duidelijke vraagstellingen geformuleerd. De archeologie moet hierop haar eigen antwoord kunnen geven. Het leggen van een archeologische basis als bijdrage tot een beter

begrip van de nederzettingsstructuur en de economie van de bewoners van het veen, is noodzaak geworden.

Aan de start van nieuw onderzoek

Stormvloeden en bodemdaling waren in Noordoost-Groningen de belangrijkste agentia in het proces van dorpsverplaatsing. Deze situatie geldt evenzeer voor het aangrenzende Oostfriese Reiderland. Of de middeleeuwse bewoning in dit gehele Dollardrandgebied aan de wisselwerking tussen deze beide mechanismen specifieke kenmerken ontleent, of anders geformuleerd: of er binnen de invloedssfeer van de Dollard een regionale ontwikkeling plaatsvond, is een probleem dat nader onderzocht dient te worden. De vraagstelling richt zich in eerste instantie op de nederzettingsstructuur, zoals die zich bevond in een gevorderd stadium van aanpassing aan de veranderende milieu-omstandigheden.

De voorwaarden voor archeologisch onderzoek zijn in het gehele Dollardrandgebied in meer of minder sterke mate voorhanden. Daar liggen, onder een conserverend kleidek, soms nog de verlaten nederzettingen uit het laatst van de middeleeuwen temidden van het hun omringende exploitatiegebied. De resten daarvan worden wel onverwacht ontdekt, zoals tijdens de voorbereiding van de ruilverkaveling Vriescheloo in 1987, toen een volkomen onbekend steenhuis alsmede een waterput, in toenmalig akkerland gelegen, aan het licht kwamen. Maar op andere plaatsen zijn we door historische bronnen en eerder gedane vondsten goed geïnformeerd over aard en ligging van archeologische objecten. Daar kan regulier bodemonderzoek verricht worden, zoals onlangs geschiedde op het 'Ol Kerkhof' van Scheemda, op de plaats van de vroegere veennederzetting van die naam (zie de bijdrage van J. Molema).

Bij ontsluitingen komen behalve bewoningssporen tevens restanten van oude kavelstructuren en oud akkerland te voorschijn. Ze werpen licht op de manier waarop de mens reageerde op de toenemende wateroverlast, zowel van zoet als van zout water (fig. 2). Het zijn vooral de archeo-

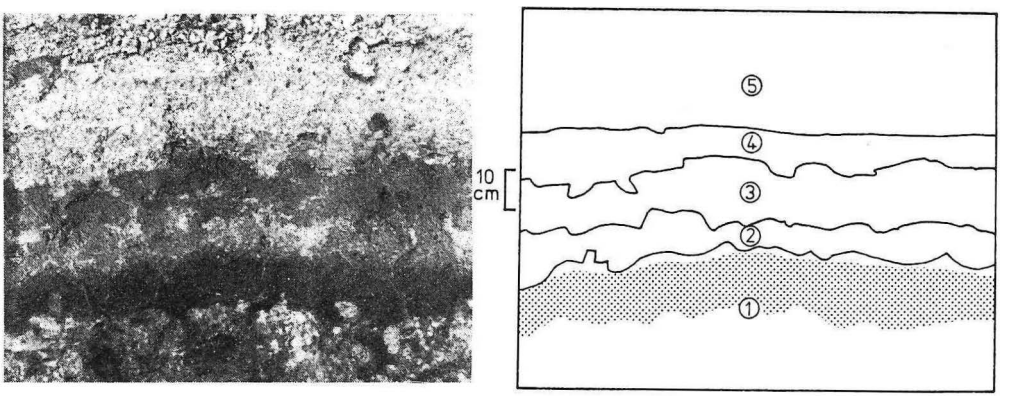

Fig. 2. Middeleeuws akkerland in profiel op een zandrug onder de Dollardklei (Zuidbroek, 1989). Er kunnen drie fasen in het akkerland worden onderscheiden: de oudste, ontwikkeld in dekzand; een ophoging, mogelijk het gevolg van plaggenbemesting; een laatste poging tot herwinning van de door de Dollard reeds overslibde akker. Legenda: 1. dekzand met daarin een duidelijke podzol-B (gerasterd); 2. eerste ontginning in lichtgrijs, weinig humeus zand, basis op 0,70 -NAP; 3. tweede, sterk humeuze bouwvoor met aan de basis duidelijke schopsteken; plaggenbemesting?; 4. jongste bouwvoor, bestaande uit een mengsel van 3. en Dollardklei met aan de basis eveneens duidelijke

logische bronnen die ons in staat stellen het proces van extensivering van het agrarische gebruik van het geleidelijk natter wordende veenlandschap te volgen.

Archeologische vondsten, het zij hier nog eens gezegd, vormen een zelfstandige bron van informatie. Ze kunnen dienen om historische gegevens te verifiëren, maar leiden even vaak tot conclusies die een bijstelling van de historische of geografische vraagstelling noodzakelijk maken. Van het Dollardrandgebied kan met goed recht gezegd worden dat het zich bevindt in de positie van een grensgebied. Niet het gebied waar twee staten aan elkaar grenzen, want beide zijden van de staatsgrens vormen hier een geografische eenheid met dezelfde archeologische basis. Maar wel een gebied waar in ruime mate geput kan worden uit zowel schriftelijke bronnen als bodemvondsten, een positie die interdisciplinair onderzoek rechtvaardigt.

Summary

Along the former Dollard coastline, villages of the 'extended settlement' type are situated on the several Pleistocene ridges that border this area. The forerunners of these settlements were located on the raised bog that once surrounded the Pleistocene elevations, before the Dollard started to flood lower parts of the peatland in the Late Middle Ages. The settlements by that time were already moving away from their fields that were rapidly sinking as a result of the cultivation of the moor.

Their inhabitants found themselves able to occupy higher grounds nearby. Their derelict Medieval fields and linear settlements are now for a great part covered with Dollard clay and prove to be well conserved. To examine the regional development of these 'extended settlements' in the former raised bog with archaeological methods, is the aim of a new project presented here.

Literatuur

Acker Stratingh, G. & G.A.Venema, 1855. *De Dollard of geschied-, aardrijks- en natuurkundige beschrijving van dezen boezem der Eems.* Groningen.

Borger, G.J., 1989. Mittelalterliche Kolonisation von Moor- und Marschgebieten. In: *Wilhelmshavener Tage 2, 1987. Ländliche und städtische Küstensiedlungen im 1. und 2. Jahrtausend.* Wilhelmshaven, pp. 76-90.

Halbertsma, H., 1963. *Terpen tussen Vlie en Eems.* Groningen.

Smet, L.A.H. de, 1961. *De bodemkartering van Nederland, 20. Het Dollardgebied* (= Versl. Landbouwk. Onderz. 67.16) Wageningen.

Wassermann, E., 1985. Aufstrecksiedlungen in Ostfriesland. Ein Beitrag zur Erforschung der mittelalterlichen Moorkolonisation. *Göttinger Geographische Abhandlungen* 80.